

քանզի հանց նստեալ էաք ի տանի, որպէս զբոս յաւերակի, ի յասէ այլազգացն, որ են սարուճաքն, Աստուած պահէ ի փորձանաց»:

Երկու տեղ դրուած է նաեւ Պետրոս եպիսկոպոսի նշովական յիշատակագրութիւնը:

ԹՈՐԳՈՄ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԳՈՒՇԱԿԵԱՆ

(Շարտանակելով):

Դ Ի Յ Ա Ր Ա Ն Ա Կ Ա Ն

ԱՐԱՅ ԳԵՂԵՑԻԿ ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹՅՈՒՆԻ ՈՒՐԻՑ ՆՄԱՆՈՐԻՆԱԿ ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐՈՒ ՀԵՏ

Արայ Գեղեցիկ մինչեւ հիմայ նկատեցինք ինքն իր մէջ իբրեւ առասպել մը, զոր կ'աւանդեն հայ գրաւոր եւ մասամբ նաեւ ժողովրդական զրոյցները: Ա'նթաղութիւնը նաեւ այս զուտ ազգային հոգին վրայ հաւատարիմ մնալով միշտ համեմատական քննութեան, որուն գերագոյն սկզբունքն է՝ անորոշն ու անստոյգը ուրիշ նմանօրինակ երեւոյթներով, գէպքերով եւ պարագաներով լրասւորել, առանց սակայն արտաքին լոկ պատահական նմանութենէ խաբուելու: Գիցարանական երեւոյթներու հիմնական ազդակները ամէն տեղ եւ նաեւ ամէն ազգի քով առհասարակ նոյն ըլլալուն՝ երեւոյթներն ալ ի հարկէ իրարու նման պէտք է որ ըլլան: Ամենասկզբնական շրջանին այս նմանութեան մէջ տարբերութիւնը կը ծագի սովորաբար կամ միջավայրէն, որ առասպելականութեան աւելի կամ քիչ նպաստաւոր կրնայ ըլլալ, կամ իւրաքանչիւր ցեղի ինքնուրոյն խառնուածքէն, նկարագրէն եւ պիտոյքներէն եւ կամ նաեւ քաղաքակրթական զարգացման անհաւասարութենէ: Սակայն սկզբնականէն որչափ կը հեռանայ ազգ մը, այնչափ աւելի կը բազմանան փոփոխութեան եւ խաթարման հնարաւորութիւնները: Սերունդները կը փոխուին եւ անոնց հետ նաեւ առասպելներու թարմ եւ անընդմիջական կենսունակութիւնն ու իմաստը, որուն անխուսափելի հետեւութիւնն այն կ'ըլլայ, որ իսկականը կը մոռցուի կամ անաղարտ չ'աւանդուիր, առասպելի մը այս կամ այն տեսագիծը (Motiv) ուրիշ առասպելներու կը փոխանցուի կամ մինչեւ իսկ կը ձուլուին իրարու հետ առասպելները՝ ծնունդ

տալով երրորդի մը, որ այլ եւս նոր է համեմատաբար թէ՛ նկարագրով եւ թէ՛ բովանդակութեամբ:

Առասպելներու փոխուելուն եւ զարգացման տեսակէտով մեծ նշանակութիւն ունի նաեւ փոխառութիւնը. եւ այն՝ իբրեւ առաջնակարգ ազդակ: Պատճառը պարզ է, մարդկային քաղաքական եւ քաղաքակրթական կեանքին մէջ տուրեւառ ըսուածը՝ իր ամենալայն առումով ազդերու ընդհանուր գործունէութեան շունչն ու հոգին է: Անով կ'ապրի մարդկութիւնը եւ անով ալ կը զարգանայ: Ազգ մը՝ եթէ կ'ազդէ, նաեւ կ'ազդուի, եթէ կու տայ, նաեւ կ'առնու եւ ահա այս յարափոխ տուրեւառին անդրանիկ ծնունդն է փոփոխութիւնը՝ գէպի լաւն, գեղեցիկն ու կատարեալը եւ կամ գէպի անկատարը, ստորինը եւ այլասերում: Բայց այս փոփոխ ազդեցութիւնը սովորաբար միշտ հաւասար գծերով չ'ընթանար, ուշ թէ կանուխ գերակշռութիւնը կը սկսի մուտ գտնել պատմութեան մէջ եւ այս պարագային քաղաքականօրէն եւ քաղաքակրթօրէն տկարը կը ստիպուի տեղի տալ հզօրագունին եւ գերակշռին: Ասկից է որ հին Հայաստանի մէջ պարսկական տարրը ամէն տեսակէտով այնչափ մեծ տեղ բռնած է եւ ազգային աստուածները իրենց բարձրութենէն դիւցաղներու համեստ աստիճանին խոնարհելով՝ տեղի տուած են Արամազդայ Վահագնի, Միհրի, Տիւրի եւն, որոնք ամբողջութեամբ պարսկական են: Ազգային առասպելահայեացքներու եւ մասամբ նաեւ աշխարհահայեացքին համար մահացու հարուած էր այս. վկայ՝ Արայ Գեղեցիկ, որուն իսկական նկարագիրը բոլորովին մթափնած եւ հնութեան եւ մթութեան կեղեւով պատուած է: Համեմատական քննութիւնը միայն կրնայ աւերը գէթ չափով մը շտկել եւ նախնականը գէթ մերձաւոր գծերով մատնանիշ ընել: Այս պահանջին կարծեմ ըստ բաւականի գոհացում տուի նախնեթաց յօգուածներու մէջ, որոնց՝ գլխաւորաբար Շամիրամի եւ Արալեզներու գլուխներու մէջ հարցը մասնական՝ այսինքն Արայի առասպելին այս կամ այն տեսագիծը որոշելու վրայ ըլլալուն՝ համեմատութիւններն ալ մասնական միայն կրնային ըլլալ եւ ասոնք իսկ շատ անգամ առնուած՝ այնպիսի առասպելներէ, որոնք իբրեւ ամբողջութիւն թերեւս Արայի հետ ո՛ր եւ է կապ մը չունենան, բայց եթէ որոշ տեսագծերով: Այժմ՝ պիտի տեսնենք Արայի համապատասխան օտար առասպելները իբրեւ ամբողջութիւն, ի հարկէ առանց հոս ալ գրութիւնս աւելորդ հարցերով ծանրաբեռնելու:

Այս տեսակետով նկատողութեան առ-
նուերի առաջին առասպելը՝ Թամուզի առաս-
պելն է, որ գէթ ըստ անուան, ծագմամբ մինչեւ
իսկ սումերական է: Թամուզ սեպագիր ար-
ձանագրութիւններու մէջ կը գրուի սովորա-
բար Թումուզի, Թամուզի, զոր Գր. Գելիշ
(Fr. Delitsch) կը ստուգաբանէ իբր որդի կե-
նաց, զաւակ եւ կամ աստուածներու որդի,
որ միշտ պատանի կը մնայ¹: Ընդհակառակն Յիմ-
մեռնի² եւ Ենսենի³ համաձայն Թամուզի կը նշա-
նակէ պարզապէս՝ «հարազատ տղայ»: Իրօք
ալ սեպագիր երգերու մէջ կը նմանցուի տունկի
մը (= մոշայ, tamarix), «որ պարտէզի մէջ ջուր
բնաւ չէ խմած, որուն պսակը դաշտի վրայ տա-
կաւին ծաղիկ չէ բուսցուցած⁴: Թամուզ իր
պատանի հասակին մէջ կը մեռնի, անոր համար
ալ ամենահին ժամանակներէ ի վեր ողբի առար-
կայ էր ոչ միայն իշդարի, այլ ամբողջ Միջա-
գետքի մէջ: Այս մասին առաջին ակնարկութեան
կը հանդիպինք սեպագիր երգի մը մէջ, ուր բա-
ցայտ կերպով խօսք կ'ըլլայ «Թամուզի ամ-
սուան լացերու եւ ողբերու⁵», նկատմամբ: Աս-
տուծոյս պաշտօնը սպրդած մտած էր մինչեւ ան-
գամ Հրէից մէջ, որոնց համար Եզեկիէ⁶ կ'ըսէ
Թէ Աստուծոյ տաճարին դէպի հիւսիս նայող
դրան առջեւ կիները նստած «ողբային զԹա-
մուզ»: Իսահակ Անտիոքացիին իր ժամանակներուն
համար կը գրէ. «Կը տեսնէք, մեր կողմերը Թա-
մուզի մահը կ'ողբան եւ Աստուծոյ կը պաշտեն⁷»:
Ողբի ժամանակ տխուր երգեր եւ տաղեր կ'եր-
գեցուէին, երբեմն նաեւ սրինգի ընկերակցու-
թեամբ⁸, թերեւս անոր համար որ Թամուզ նաեւ
հովիւներու աստուած կը նկատուէր:

Պատմականօրէն այսօր այլեւս ցուցուած
պէտք է համարիլ Թէ Թամուզ նախնաբար բա-
բելական քաղքի մը աստուածն էր եւ որդի
իւս աստուծոյն, որուն համար ալ առ հասարակ
ջրոյ եւ բուսականութեան հետ ամենասերտ ա-
ղերսի մէջ կը գրուի: Իր պաշտօնը ընդհանրա-
ցաւ աւելի յետագայ դարերուն, երբ իր գիցա-
րանական գէմքը մեզի տակաւին անծանօթ պա-
րագաներու բերմամբ սիրոյ եւ մահուան, հե-
տեաւբար նաեւ ողբի տեսագծերով ճոխացուե-

ցաւ: Սիրահարը ապահով իշդար է (նորագոյն
աղբիւրներու մէջ Շամիրամ⁹, Բելիդ): Տակաւին
բոլորովին ստոյգ չեն մահուան գիցարանական
պարագաները, հնութիւնը այս մասին բացայայտ
վկայութիւն մը չունի, իսկ նորագոյն աղբիւրնե-
րու նայելով՝ վարագէ գիշատուած է որսի ժա-
մանակ կամ իր հակառակորդէն սպաննուած:
Սակայն Գիլգամէշի շատ հին եւ նշանաւոր գիւ-
ցաղներգութեան մէջ փոքրիկ հատուած մը կայ,
որ մտադրութեան արժանի է Թամուզի նաեւ մա-
հուան տեսակետով: Գիլգամէշ Ուրուգ քաղքին
Թագաւորն է եւ կը նկարագրուի իբր մարմնեղ,
պնդակալմ, հսկայ մարդ մը, որ առիւծներու,
հսկայ օձերու, վիշապներու եւ ահաւոր ցուլերու
դէմ կը կռուի: Օր մը՝ երբ եղամական քաղքի
մը դէմ մղած պատերազմէն յաղթութեամբ իր
քաղքը կը դառնայ, Նուրու գիցուհին (= իշ-
դար) իր գեղեցկութենէն եւ զօրութենէն յափշ-
տակուած՝ երկնքէն կ'իջնայ եւ հրապուրիչ խօս-
քերով գիւցաղներն սէրը կ'ուղէ վաստակիլ: Բայց
Գիլգամէշ կը մերժէ առաջարկը ըսելով. Սիրա-
կաններէդ որը միշտ սիրեցիր, հովիւներէդ որուն
բախտը միշտ լաւ գնաց. ծն անդր, պիտի պատ-
մեմ ես Թէ ինչ դժբախտութիւն դուն պատ-
ճառեցիր, ... Թամուզի բոլոր երիտասարդ սիրա-
կանիդ տարուէ տարի լաց ու ողբ որոշեցիր ...
Եւ հիմայ իմ սէրս կ'ուղես վաստակիլ, զեւ ալ
անոնց նման կ'ուղես ընել¹⁰:

Գիտնականները հոս շատ իրաւամբ անուղ-
ղակի ակնարկութիւն մը կը նշմարեն Թամուզի
մահուան նկատմամբ, որ այս պարագային կը
սպաննուի այլ եւս ոչ Թէ ուղղակի վարագէ
մը, այլ՝ գէթ միջնորդաբար ինքնին իսկ իշ-
դարէ, ինչպէս աւանդական հայ Արան զենքը
սիրող Շամիրամէն: Երգի մը մէջ կ'ըսուի
Թէ Թամուզ լերան մը մէջ փակուած է¹¹,
թերեւս ասոր վրայ յեցած Գրեման Թա-
մուզ արեգակնային աստուածութիւն մը կը հա-
մարի¹². Նոյն գաղափարէն են նաեւ Sayce¹³,
Jastrow¹⁴, Winkler եւ Jeremias¹⁵, որոնք լեւ բա-
ռով կը հասկընան արեգակնային լեռներ, Յիմ-
մեռն եւ Բաուդիսին ասոր հակառակ նոյնը ա-
ւելի «աշխարհալոն» = Weltberg իմաստով
կը մեկնեն, որուն տակ կը գտնուի ըստ ասուրա-

¹ Հմմտ. Liber Ezek. ed. Baer, 1884, S. XVII, 1.

² Gott Tammuz, S. 704.

³ KB. VI, 1, S. 560.

⁴ Zimmern, Tammuz-Lieder, S. 220.

⁵ Zimmern, Gott Tammuz, S. 732.

⁶ Եզեկ. 8, 14.

⁷ Opp. ed. Bichel, II, S. 210.

⁸ Zimmern, Tammuz-Lieder, S. 224.

¹ H. Gressmann, Altorientalische Texte und Bilder, Tübingen, 1911, I, S. 42-43.

² Zimmern, Tammuz-Lieder, S. 228.

³ Theol. Jahresbericht, Bd. XXVII, 1907, S. 34 f.

⁴ Hibb. Lect. 1887, S. 221 ff.

⁵ Religion of Babylon, S. 547 f.

⁶ Հմմտ. Baudissin, Adonis, S. 106.

բարեբախտական մտահայեացքին սանդարամետ, հոգիներու հանգստափայլը. եւ այս պարագային լերան մէջ փակուիլ կրնայ միայն մեռնիլ եւ սանդարամետ իջնալ նշանակել¹: Իսկ իշգարի սանդարամետ իջնալը ուրիշ նպատակ չունէր, բայց եթէ թամուզ անկից վերստին կենդանիներու աշխարհը բերել, անոր յարութիւն տալ: Ի հարկէ իշգարի սանդարամետ երթալու նուիրուած բարեբախտական գեղեցիկ երգին մէջ՝ վերջին հատուածները կորսուած ըլլալուն, այս մասին որոշ խօսք մը չկայ, սակայն իրաւամբ կ'ենթադրուի, քանի որ իշգար է ողբացողը եւ ինքն է թամուզի յարութիւն տուողը: Այս կը հաստատուի նաեւ՝ ցիմմեոնի նոր գտած բարեբախտական արձանագրութեան², ուր թամուզի տեղ Բել-Մարդուկ է, որ լերան ետեւ կը փակուի, իր Բելլիս (= իշգար) կնոջմէ կ'ողբացուի, որ մինչեւ իսկ սանդարամետ կ'իջնայ՝ Բել կեանքի աշխարհը բերելու համար: Բելի յարութեան տօնը՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ տեսանք, ամենամեծ շքեղութեամբ կը տօնուէր, որմէ անբաժին էին պէսպէս ներկայացումներ եւ ցոյցեր: Թամուզի յարութեան տօն մը՝ որչափ կ'երեւայ, գոյութիւն չէ ունեցած, գէթ տակաւին ցուցուած չէ³, ի բաց առնելով Որոգինէսի⁴ եւ Ս. Յերոնիմոսի վկայութիւնները, որոնք սակայն քանի որ թամուզ եւ Ադոնիս իրարու կը նոյնացընեն ինդիքը կը մնայ դարձեալ անստոյգ: Ահա Ս. Յերոնիմոսի խօսքը. «Ուստի ըստ հեթանոսական առասպելին կը պատմուի թէ ամենագեղեցիկ պատանի մը՝ Աստղեկին սիրականը Յունիս ամսուան մէջ սպաննուած եւ յետոյ յարութիւն առած ըլլայ: Յունիս ամիսն ալ անոր անուամբ կը յորջորջեն (= թամուզ) եւ շքեղութեամբ կը տօնեն ամէն տարեդարձին, որ միջոցին կիներէ կ'ողբացուի իրբեւ մեռած եւ յետոյ կը գրուատուի իրբեւ կենդանացած⁵»:

Թամուզի պաշտօնը վաղուց արդէն մոռոտ գտած էր նաեւ Մառնանի մէջ, ուր անոր յիշատակը ապահով քրիստոսէ ետքը մինչեւ 11^{րդ} դարը անջնջելի մնացած էր: Այս մասին համեմատաբար աւելի նոր բաւական հետաքրքրական վկայութիւններ ունինք, որոնք մեծ լոյս կը սփռեն թամուզի առասպելին նախնականին վրայ: Աղե-

քսանդրոյ Մելքիսեօրու պատրիարքը Եւտիքիոս իր Տարեգրոց¹ մէջ կը պատմէ, որ Աբրահամու եւ Աբել-Էլ-Քի թագաւորին ժամանակ, զոր ինքը Վիւրոսի հետ կը նոյնացընէ, թագուհի մը կար Մառնանի² (= Անյա) անուամբ, որ Սին քահանային կիներ էր եւ հիմնադրը Մծբինի եւ Եգիպտոսի. ասիկա խառնի մէջ մեծ մեհեան մը կանգնեց եւ ոսկեկուռ մը, զոր Սին անուանեց: Խառնի բնակչութիւնը 50 տարւան չափ այս կուռքը պաշտեց: Բայց երբ ասոր վրայ Բաւալ-Համին երագի (= Միջագետք) թագաւորը Մուսուլի թագաւորին Թամուզայի Բելլին³ կնոջ սիրահարուեցաւ, փախաւ անիկա եւ խառնի մէջ կրակ ձգեց, այնպէս որ քաղաքը կուռքին եւ մեհեանին հետ այրեցաւ⁴: Այս փոքրիկ հատուածը հետաքրքրական է ոչ միայն թամուզի համար, այլ եւ թէ ինչպէս դիցաբանական անձնաւորութիւնները Հայաստանէ դուրս նաեւ այլուր գլխաւորաբար քրիստոնէութեանէ ասդին պատմականի կը վերածուէին ազգի մը, ինչպէս նաեւ պետութեան մը կամ քաղքի մը հիմնարկութեան եւ բախտին հետ պատճառական աղերսի մէջ գրուելով: Հոս ասուր-բարեբախտական Սին լուսնոյ նշանաւոր աստուածը պարզ քահանայի մը դերը կը ստանայ, որ սակայն իր Մառնանի, այսինքն՝ իշգար կնոջմէ դարձեալ աստուածութեան պաշտօնին կը բարձրացուի: Ասով անուղղակի կերպով կը հաստատուի նաեւ ինչ որ պատմութիւնը Սին աստուծոյն խառնի մէջ հնուց ի վեր վայելած յարգութեան նկատմամբ կը վկայէ: Ասորեստանցիները զայն կ'անուանէին պարզապէս Բել-Խառնի, որուն՝ մեղի տակաւին անձանթ պարագաներու մէջ կործանած տաճարը Սաղմանապար (860—825) վերստին շինեց. Ասուրներարի եւս կը յիշէ Սին իբրեւ «մեծ տէրը, որ խառնի մէջ կը բնակի⁵»: Բել-Համին փիւնիկեան երկնքի գերագոյն աստուածն է, որ հատուածիս մէջ Բաբելոն կը փոխադրուի, ուսկից Մուսուլի, այսինքն՝ Նինուէի Թամուզ թագաւորին Բելլին (= Բելի, Βηλίας) կնոջ կը սիրահարուի: Այս սիրահարութեան հե-

¹ Zimmern, Tammuz-Lieder, S. 230, Baudissin, անդ.

² Հմմտ. ՀԱ՝

³ Baudissin, Adonis, S. 125, 134, Zimmern, Gott Tammuz, S. 732.

⁴ Migne, SG. 13, Sp. 800.

⁵ Explanatio in Ezek. Migne, SL. 25, էջ 85.

¹ Ed. Chwolson, Ssabier II, S. 507. Հմմտ. նաեւ ZDMG. 1912, S. 171—172.

² Բնագիրը Մառնալը, զրի ըստ Բաուգիսինի սրբագրութեան, ZDMG. 1912, էջ 171:

³ Բնագրին մէջ երկու անուններն ալ գրուած են ܐܘܪܐ եւ ܐܝܢ, զորոնք Բաուգիսին շատ իրաւամբ կ'ողգէ ܐܘܪܐ = ܐܘܪܐ եւ ܐܝܢ:

⁴ Peiser, Mitteilungen der Vorderasiat. Gesellschaft. 1898, S. 231. ZDMG. 1912, S. 174.

տեւանքը կ'ըլլայ անշուշտ Թամուզի սպանումը, որուն մասին սակայն բնագիրը կը լռէ:

Նոյն զոռոյր քիչ մը տարբերութեամբ ունի նաեւ՝ մերձաւորապէս ԵՊԷ դարուն գրուած ասորական Գանձարանը¹, որ այսպէս կը սկսի. «Եւ Բալթին Թամուզի տրուեցաւ, եւ որովհետեւ Բէլ-շեմին Բալթին կը սիրէր, Թամուզ փախաւ անկից (այսինքն՝ Բել-շեմինէն), իսկ Բալթին կրակ տուաւ խառանի եւ զայն այրեց: Եւ Ռե-գուլի 50^{րդ} տարին Ներբուդ գահ ելաւ եւ շենեց Մծբին եւ Եգեսիա: Եւ խառան, որ Եգեսիա է, Խառանիդի Սին անունով լեւան քահանային կնոջ պարիսպներովը պատեց եւ խառանացիները Սինի կուռք մը կանգնեցին եւ սկսան զայն պաշտել: Էոս փախչողը Թամուզ է, գերբորւ այս շրջումը արտասովոր երեւոյթ մը չէ առասպելագիտութեան մէջ: Խառանի Թամուզի մասին փոքրիկ հատուած մ'եւս կայ Էն-Նետիմի Ֆիհրիսի մէջ, որ դժբախտաբար շատ մութ է եւ մեկնութեան կարօտ. «Խառանացիներու աստուածութիւններուն կը վերաբերին. աստուածներու Տէրը, ապա Մարս իբր չար ոգի, Բել՝ լուրջ ծերունին, Ֆոսոր (Միսոր?) ամենակատարեալ դպիրը, Քոշտիր՝ բնութեալ ծերունին, հոգմոյ թեւերով դիցուհին Սառա՝ Ֆոքրի դուստրը, այսինքն աղքատութեան կամ ամբողջութեան դուստրը, որմէ ասոնք յառաջ եկած են. պարսկական Հիթան (Չուկն, կամ Հեսաբ կամ Հաբիբ) մայրն է, որ 6 գեւ ունէր, որոնց հետ ծովու եզրերը պտտելու սովոր էր, Արու Ռոմ: «Թելի տիրութիւն, որ Թամուզի (կարգաւ Թամուզա) ընդունեցաւ? Արու, Տէրն է, իսկ Բալթի՝ դիցուհին: Իսկ ինչ որ Թելի տիրութեան կը հայի, անոր պահպանութեան տակ էին սուրբ այծերը, զորոնք ծախել արգելուած էր եւ կը գործածուէին զոհի, բայց յղի կիները չէին զոհեր եւ ոչ իսկ անոնց կը մերձենաին»²: Էն-Նետիմ հոս երկու դիցուհի կը զանազանէ, որոնցմէ մին պարզապէս Թելի տիրութեան (= Եթա) անուամբ կ'որակէ: Բառը դիսինի համաձայն թէլ խառանի մէջ կամ մօտ նուիրական տեղ մ'ըլլալու է, ուր կը պաշտուէր նաեւ Սին³: Բելթի դիցուհւոյն հետ նուիրական այծերու յիշատակութիւնն ալ հնութենէ մնացած թանկագին նշխարք մըն է: Այծը Թամուզի նուիրական անասունն էր, որ եւ Թամուզի ուղղուած մոգական երդմնաձեւի մը մէջ յայտնա-

պէս կը յիշուի⁴. ուրիշ տեղ երգի մը մէջ Թամուզի կորսուիլը պատճառ կը նկատուի ոչխարներու եւ այծերու հիւանդութեան⁵: Էն-Նետիմի հատուածին մեզի համար թերեւս ամենէն հետաքրքրականը, բայց եւ դժուարաբար Արու անունն է, զոր Բառուդիսին ճարահատ մեկնելէ կը հրաժարի⁶ եւ տակաւին ոչ որ լուրջ փորձ մ'ըրած է դրական լուծման մը գալու համար: Չեմ գիտեր թէ կարելի է արդեօք զայն համեմատութեան գնել Արուրու՝ Իշգարի ուրիշ մէկ անուան հետ իբրեւ նոյնին արական ձեւը. Սուրբերէնի տեղեակ չըլլալու լեզուական կուռն մը չունիմ եւ ոչ ալ պատմական: Հաւանորէն ասորա-բաբելական Այրու⁷ (Airu կամ Yjaru) ամսուան (= Մարտ - Ապրիլ) հետ կապ մը չունի: Բայց նոյնը կարելի չէ ըսել Հարու (= Ha-ru) անուան մասին, որ եգիպտական մէհենագրութեան մէջ Պաղեստինի համար կը գործածուէր⁸, իսկ Պաղեստին շրջանին ամբողջ Ասորիքի անունն էր⁹: Ասոնք ի հարկէ լոկ կարելիութիւններ են, որոնց աւելի կամ նուազ հաւանականութիւնը կախում ունի անդրագոյն ուրիշ փաստերէ, զորոնք դժբախտաբար տակաւին չունին: Այսպիսի կարելիութիւն մըն է նաեւ մեր Արայ անունը, որ սակայն շատ անհաւանական է ներկայ պարագային, նկատելով Արայի համապատասխան Թամուզին միեւնոյն Բելթիին հետ յիշատակութիւնը: Եթէ մինչեւ անգամ ارو = Արու մեր Արայի հետ նոյն ըլլար — լեզուագիտորէն խօսելով ارو ին սեմական բերնի մէջ ۱۱ ի փոխուիլը անկարելի չէ — այն ատեն պիտի ըսէինք թէ Թամուզի քով հայի. Արան եւս խառանի պանթէոնին մէջ առնուած էր, այս պարագային անշուշտ հայ գաղութի մը ազդեցութեան շնորհիւ: Արդեօք չէ՞ կարելի Արու համեմատել բաբելական Ուռայի (= Urra) հետ, որ արձանագրութիւններու մէջ կը յիշուի Խսում անունով դիւցազնի մը հետ. Ուռա կ'անուանուի աստուածներու դիւցազն, որ Անուէն իշխանութիւն առնելով ամէն կողմ կ'ասպատակէ եւ կ'աւերէ: Տեղ մը կ'ըսուի⁷. «Ո՛վ հերոս, թողուցիր դուն քաղաքը եւ շան կերպարանքով մտար պալատը, հա-

¹ Zimmern, Gott Tammuz, S. 728.

² Zimmern, Tammuzlieder, S. 207.

³ ZDMG. 182.

⁴ Winkler H., Altorientalische Untersuchungen, Leipzig 1901, S. 385.

⁵ M. Max Müller, Asien und Europa, Leipzig 1893, S. 144 ff.

⁶ Ընդ. S. 150.

⁷ Gressmann, անդ. 71—72.

¹ Հրա. Bezold, Թրգմ. էջ 37:

² Chwolson, Ssabier II, S. 40.

³ ZDMG. 1912, S. 186.

զիւ թէ զքեզ տեսան զինուորները, զէնքերը իրենց ձեռքէն ինկան»։ Դժբախտաբար Ուռա իր նկարագրով այնչափ արեւնուշտ է, կատաղի եւ չար, որ դժուար է որ եւ է որոշ բան ըսել։

Թամուզի տեղ Փիւնիկեցիները կը պաշտէին Ադոնիս, որ յունական ձեւն (*Ἀδωνις*) է փիւնիկեան եւ եբրայական յՆՏ = Ադոն անուան եւ կը նշանակէ Տէր։ Յոյները անուանն ծանօթացած ըլլալու են Նիպոս, ուր վաղուց ամենամեծ յարգութիւն կը վայելէր Ադոնիսի սիրահարը Բաալամ, որուն հետ վերջէն միացաւ յունական Ափրոդիտէ սիրոյ դիցուհին։ Նիպոսի յունական գաղթականները Ադոն հաւանօրէն յՆՏ = Ադոնի (= Տէր իմ) ձեւով կը լսէին եւ այնպէս ալ իրենց լեզուին փոխեցին։ Զարմանալի է որ Ադոնիս իբրեւ որոշ աստուածութեան մը անուն փիւնիկեան աղբիւրներու անձանթ թէ բոլորովին, զայն կը գործածեն Եբրայեցիներու պէս իբրեւ վերագիր կամ կցուած ուրիշ անուններու. այսպէս ԴՄՏՆՆ ԴՄՆ = Տեառն Իսմուէնի, ԴՄՆՆ ԴՄՆ = Տեառն Իւրոյ Մեւթարտի։ Մարդու անուն են ԴՄՏՆՆՆ = Ադոնէսմունն այսինքն՝ Տէր է Իսմունն կամ ԵԵԵԴՆՆ = Ադոնարալ՝ Տէր է Բաալ¹։ Ամառնայի նամակներու մէջ ալ թագաւոր մը կը յիշուի «Ադոնն», անուամբ, որ ապահով ինքրոյ նիւթ անուան հետ կապ ունի²։

Ամենանշանաւոր պաշտօնատեղին էր Բիրլուս, որուն մասին առաջին յիշատակութիւն կ'ընէ Ստրաբոն³ զայն անուանելով *ἱερὸν ἑστῶτος Ἀδωνιδος*՝ քաղաքս ամենահին ժամանակներէն արդէն երեւելի էր իբրեւ Բաալամ-Բելթիսի պաշտօնատեղի եւ իբրեւ այսպիսի շատ անգամ կը յիշուի նաեւ սեպագիր արձանագրութիւններու մէջ։ Ադոնիս կը պաշտուէր նաեւ Ափագայ, Անտիոք, Նիպոս եւ ասոնց ապրեցութեամբ նաեւ Աթէնք եւ Արգոս։ Առաջին անգամ առասպելս քիչ թէ շատ ամբողջութեամբ աւանդողը Ապոլլոն⁴ է, որ սակայն քիչ մը շատ յունական գոյն տուած է առասպելին. երեւոյթ մը, որ դժբախտաբար յոյն մատենագիրներու քով անսովոր բան մը չէ։ Արդ ըստ Ապոլլոնիոսի Ափրոդիտէ բարկացած ըլլալով Զմիւռնայի վրայ՝ զանկա իր իսկ Թէաս հօր հետ կատարուելէք աւուրէն գործի մը կը մղէ։ Բայց երբ յետոյ հայրը իր դուստրը կը ծաննայ, զայրացած սրով կը սկսի հալածել դուստրը, որ ծարահատ աստուածներ

ընդ որում թեան կը դիմէ եւ աստուածները զինքը մրտենոյ ծառի կը փոխեն։ Տաս ամիս վերջը ծառը ձեղքուելով՝ Ադոնիս կը ծնանի։ Ափրոդիտէ տղուն գեղեցկութենէն յափշտակուած, զայն սնտուկի մը մէջ կը ծածկէ եւ յետոյ միւս աստուածներէն ծածուկ Պերսեփոնէի խնամքին կը յանձնէ՝ վերջէն վերստին իրեն յանձնելու պայմանաւ։ Սակայն սանդարամետի դիցուհին ալ տղուն գեղեցկութենէն կը յափշտակուի եւ Հուզեր ալ եւս կեանքի աշխարհք զրկել եւ ասով կոխ կը ծագի երկու դիցուհիներուն մէջ։ Զեւս կը ստիպուի միջամտել եւ կ'որոշէ որ Ադոնիս տարւոյն երեք քառորդը Պերսեփոնէի քով կենայ եւ մէկ քառորդն ալ Ափրոդիտէի քով, բայց իրականին Ադոնիս երեք քառորդ Ափրոդիտէի քով կ'անցընէ եւ միայն մէկ քառորդ սանդարամետ։ Ամենէն վերջը Արտեմիսի զրգոտելով որսի ժամանակ վարագէ մը կը սպաննուի։ Ըստ Հիւգինոսի՝ Զմիւռնա հօրմէ չի հալածուիր, այլ իր իսկ ամօթէն անտառ կը քաշուի, ուր Ափրոդիտէ իրեն կարեկցելով, զինքը մրտենի ծառի մը կը փոխէ եւ երբ հայրը անգիտակցաբար օր մը ծառին մերձենալով զայն սրով կը ձեղքէ, Ադոնիս կը ծնանի։

Ադոնիս առ հասարակ կը նկարագրուի իբրեւ արտաքոյ կարգի գեղեցիկ պատանի մը, որ որսորդութեամբ եւ հովուութեամբ կը պարապի⁵։ Ըստ ընդհանուր ըմբռնման վարազ Ադոնիսի դէմ զրգոտողը ոչ թէ Արտեմիս, այլ Արէս է, որ չի կրնար տանիլ, որ Ադոնիս իբրեւ աւելի գեղեցիկ երիտասարդ մը Ափրոդիտէն սիրուի։ Ըստ ուրիշ տարբերակի մը վարազը ինքն իսկ Արէս է, որ վարազի կերպարանքով Ադոնիս կը սպաննէ⁶։ Որչափ ինծի ծանօթ է անգամ մըն ալ Ապոլլոն կը յիշուի իբրեւ Ադոնիսի սպաննող⁷։ Մահուան տեղը կը համարուին Լիբանանի լեռները, որոնց մօտերը գտնուող գետ մըն ալ Ադոնիս կ'անուանուէր ըստ Լուկիանոսի, որ կ'աւանդէ թէ Բիրլուսի քովէն անցնող այս Ադոնիս գետը ամեն տարի Ադոնիսի մահուան տարեգարծին առնենները կարմիր զարնող գոյն մը կ'առնուի⁸, որ ի հարկէ ժողովուրդնէ այնպէս մը կը մեկնուէր, որպէս թէ գետը Ադոնիսի արեամբ ներկուած ըլ-

¹ Baudissin, Adonis, S. 66.

² Knudtzon, ԹԷ 75, 25; 148, 18.

³ Strab. 1, XVI, 2, 18, C. 755.

⁴ Apolod. 3, 14, 3.

⁵ Hyginus, Fab. 58 և 161.

⁶ Teocrit, 1, 109. Damascenus Vita Barlaam in Boissonade Anect. Gr. 4, 143. Հմտ. նաեւ Greve, De Adonide, էջ 11.

⁷ Schol. Theoc. 1, 3 և 47. Jul. Firmicus de error. prof. rel. 9.

⁸ Serv. z. Verg. Ecl. 10, 18.

⁹ De dea Syria, 8.

լայ: Ադոնիսի եղբերական վախճանը առիթ առնելով ժողովրդական հնարամիտ երեւակայութիւնը գեղեցիկ աւանդութիւն մըն ալ մեղի թողուցած է, որուն համաձայն նախնաբար միայն սպիտակ վարդ կար, բայց երբ Ափրոդիտէ Ադոնիս վարդի ձեռքէն ազատելու համար հապճեպով աւնոր օգնութեան կը դիմար, ոտքը վարդենւոյ մը փշերուն զարկաւ եւ վերաւորուելով իր արեամբը ներկեց վարդենին, որ այնուհետեւ սկսաւ այլ եւս կարմիր վարդ տալ:

Ադոնիսի մահուան սգահանդէսները, որոնց հաստատութիւնը Ափրոդիտէի կը վերագրուի, շատ նշանաւոր էին թէ Աթէնքի եւ թէ մանաւանդ Բիբլոսի եւ Պտղոմէանց շրջանին նաեւ Աղեքսանդրիայի մէջ: Բիբլոսի մէջ օր. համար Ադոնիսի պատկերը կը ներկայացնէին մեծ լիւրի մը կերպարանքով, զոր թափորաբար եւ բարձրաձայն ողբերով, որոնցմէ անբաժին էր սրինգի ընկերակցութիւնը եւ եղբրամայր կիներու կուրծքերու զարնելը, կը տանէին կը թաղէին պատրաստուած գերեզմանին մէջ, բայց որչափ կ'երեւայ պատկերը յաջորդ օրը դարձեալ դուրս կը հանէին՝ ըսելով թէ Ադոնիս յարութիւն առած է: Գէթ Փիւնիկէի մէջ յարութեան առանձին հանդիսութիւն մը չկար¹. Նոյնը տեսնելու նաեւ Թամուզի առասպելին մէջ: Բայց թէ որ ամսուան մէջ կը կատարուէր Ադոնիսի սգահանդէսը, տակաւին որոշ չէ: Անոնք, որ երկու, այսինքն՝ յարութեան եւ մահուան տօն կ'ընդունին², առաջինը կը դնեն զարնան սկիզբները, իսկ երկրորդը՝ աշնան. Բաուզիսին ասոր հակառակ ընդունելով միայն սգահանդէսը իբրեւ տօն՝ քանի որ յոյն մատենագիրներէն հակառակը ստուգապէս կարելի չէ եղբակացընել, Ժամանակը կը միտի գնելու աւելի ամառը Յունիս-Յուլիս ամիսներու միջոցին³: Ըստ իրեն Ադոնիս գարնան բուսականութիւնը կը ներկայացնէ, որ ամառը կը մեռնի⁴: Որ է ըսել Բաուզիսին կ'ընդունի որ Ադոնիս գարնանային աստուածութիւն մըն էր, որ տակայն միայն մէկ անգամ հանդիսական պաշտօնի մը առարկայ կ'ըլլար եւ այն՝ ամառը մահուան առիթով: Լագրանձ⁵ չ'ընդունիր ոչ մէկը եւ ոչ ալ միւսը՝ ի հարկէ նկատելով խնդիրը աւելի սեմական աղբիւրներու տեսակէտով, որոնք

այս մասին բոլորովին կը լռեն: Ինչորոշ ամբողջ գիտարութիւնը գլխաւորաբար անկից է, որ Ադոնիսի պաշտօնը կանուխէն մուտ գտած ըլլալուն նաեւ Յունաստան՝ յոյն եւ անոնց հետեւութեամբ նաեւ հռովմայեցի մատենագիրները յունական հողի վրայ զարգացած եւ չափով մը նաեւ փոխուած առասպելը կ'աւանդեն եւ մինչեւ իսկ Լուկիանոս, որ աւելի տեղականը կ'ուղէ աւանդել, զերծ չէ բոլորովին յունական աղբիւրութենէ: Այսպիսի պարագաներու մէջ բնական է իսկականը գտնել գիտար է: Այսօր եւ ոչ իսկ ստոյգ է թէ Ադոնիս իր բուն իսկ հայրենիքի այսինքն՝ Փիւնիկէի մէջ ինչ անուամբ կը պաշտուէր: Իրեն դրացի Իսրայէլացիներուն ծանօթ էր Թամուզ անուամբ, Արամացիներու քով՝ Նոյնպէս. եւ մարդ կը փորձուի մինչեւ իսկ կարծելու թէ թերեւս Փիւնիկէի մէջ ալ նոյն անուամբ ծանօթ էր՝ գէթ յետագայ դարերուն: Զայս կարծես կ'ուղէ հաստատել նաեւ Որոգինէս եւ հաւանորէն նաեւ Ս. Յերոնիմոս. Բաուզիսին ըսածը թէ Ադոնիս առաջին անգամ Թամուզի հետ նոյնացնողը Որոգինէս է, իմ կարծիքովս պէտք չէ այնպէս հասկընալ, որպէս թէ Ադոնիս ժողովրդեան նոյն անուամբ ծանօթ ըլլալով հանդերձ՝ Որոգինէս ըստ կամի նոյնացուցեր է զայն Թամուզի հետ: Գրական փաստ կը պակսի այսպիսի բան մը հաստատելու համար: Մանաւանդ թէ շատ հաւանական է որ Թամուզի պաշտօնը Որոգինէսի ատեն արդէն բաւական ընդհանրացած էր նաեւ Փիւնիկէի մէջ: Այս կ'երեւայ նաեւ Կեղծ-Մելիտոսի եւ Ասորի Թէոգորոս Բար Կոնիի հատուածներէն, որոնց մէջ փիւնիկեան աստուածը Ադոնիսի տեղ յայտնապէս Թամուզ կ'անուանուի: «Փիւնիկեցիները, կ'ըսէ Մելիտոս, կը պաշտէին Բելթի Կիպրոսի թագուհին, վասն զի կը սիրէր նա Թամուզ, որ Փիւնիկէի Կուտար թագաւորին որդին էր: Եւ Բելթի թողով իր թագաւորութիւնը, եկաւ բնակեցաւ Գերաղ աւնունով փիւնիկեան բերդի մը մէջ: Եւ որովհետեւ Թամուզէն յառաջ Արէս սիրած էր եւ անոր հետ շնութիւն ըրած եւ իր Հեփեսոս ամուսինը իմանալով, անոր դէմ սաստիկ գրգռուած, որ մը Լիբանանի լեռան վրայ սպաննեց զԹամուզ վայրի խող որսալու միջոցին: Այս օրէն ի վեր Բելթի Գերաղի մէջ կը բնակէր եւ մեռաւ Ափակայի մէջ, ուր թաղուած էր նաեւ Թամուզ¹»: Բար Կոնիի համաձայն Թամուզ հովիւ մըն էր եւ կը սիրէր կին մը, որ իր գեղեցկութեամբը նշանաւոր էր: Այս կինը Կիպրոսէն էր

¹ Lagrange, Religiones sémitiques, p. 303. Baudissin, Adonis, S. 133.

² Greve, De Adonide, S. 45. Kämmer, Heraldeotica, S. 19. Roscher, Adonis, I, 70—74.

³ Լագր., 124.

⁴ Լագր., S. 169.

⁵ Religions sémitiques, p. 307, 378.

¹ Corpus Apolog. Ed. Otto IX, S. 504.

եւ կը կոչուէր Բալզի (իմա՝ Բալթի): Հայրը Հե-
րակէս, մայրը Աննիս եւ ամուսինը Հեփեստոս:
Բալթի Թամուզի իր սիրականին հետ փախաւ Լի-
բանանի լեռները: Անիկա իր անկարգ կեանքին
համար կը կոչուէր նաեւ Եսթրա (= Իշթար)
իր հօր կողմանէ: Հեփեստոս իր ամուսինը՝ սկսաւ
զինքը 1 իբանանի լեռան վրայ հալածել, որուն
վրայ Թամուզ իր դիմաց ելլելով զինքն սպան-
նեց, սակայն Թամուզ ալ մեռաւ վարագէ մը
գիշատուած: Իսկ Բալթի մեռաւ Թամուզի սէրէն,
անոր դիակին վրայ զգացած ցաւին չդիմանալով:
Երբ հայրը իր դստեր մահը լսեց, սգահանդէս
մը կազմեց Թամուզ ամուսնան մէջ, որ միջոցին
նաեւ Թամուզի ծնողքը կ'ողբային իրենց զա-
ւակը¹:

Ադոնիսի առասպելին լաւ հասկացողու-
թեան համար կարեւոր է նաեւ գիտնալ, որ Փիւ-
նիկեցիները մեռնող եւ յարութիւն առնող ու-
րիշ աստուած մ'եւս ունէին, զոր Էսմուն (=
ܐܪܡܝܢ) կ'անուանէին: Անուանս կը հանդիպինք
առաջին անգամ Ասորդանի Տիւրոսի Բաազ Թա-
գաւորին հետ զրաժ գաշինքին մէջ: Յետոյ Սի-
գոնի քով գտնուած արձանագրութեան մը մէջ,
ուր տեղւոյն Թագաւորը Բողաշտարտ կ'ըսէ Թէ
«տաճարս շինեցի իմ աստուծոյս Էսմունի հա-
մար (ܐܪܡܝܢ ܝܠܬܝ)»: Սիպրոսի մէջ ալ գտնուած
են արձանագրութիւններ Էսմուն եւ Մելքարտ
անուաններով կամ այսպէս... ܐܪܡܝܢ ܝܠܬܝ,
այսինքն «իմ աստուծոյս Էսմունի Մելք...», ար-
ձանագրութեան մնացած մասը կորսուած է²: Կան
նաեւ այս ձեւով յատուկ անուններ «Էսմուն-
ադոն» կամ «Ադոն-Էսմուն»: Աստուծոյ նկա-
րագրի մասին ասդին անդին ցիր եւ ցան ակնար-
կութիւններ չեն պակսիր, բայց ես կը բաւական
նանամ ասոնց մէջէն ամենէն կարեւորը յառաջ
բերելով, որ է Փոտի նշանաւոր գործին մէջ պա-
հուած Գամասկիոսի փոքրիկ մէկ հատուածը³, որ
իր համառօտութեան մէջ շատ պայծառ կերպով
կը բացատրէ Էսմունի էութիւնը: Գամասկիոս
Բերիւտոսի Ասկլեպիոս Էսմունի հետ կը նոյնա-
ցընէ, վերջինս անուանելով նաեւ Փիւնիկեցիներ-
ու Սադիւկոս Թագաւորին որդին: «Գեղեցիկ
երիտասարդ մըն է Էսմուն, զոր աստուածներու
մայրը Աստորոնէ տեսնելով, կը սիրահարուի ա-
նոր: Էսմուն փախչելու ատեն կացինով մը ինք

զինք կ'անդամատէ եւ կը մեռնի, բայց դիցու-
հիէն կենսատու ջերմութեամբը դարձեալ կը
կենդանանայ եւ աստուածութեան կը բարձրա-
ցուի եւ Փիւնիկեցիներէն Էսմունոս կ'անուանուի»:

Սարգիսիայի մէջ երեքլեզուեան հին ար-
ձանագրութիւն մը գտնուած է, որուն մէջ նոյն-
պէս Ասկլեպիոս Էսմունի հետ կը նոյնացուի:
Aesculapio Merre, *Ασκληπιος Μεροπη* եւ ܐܪܡܝܢ
ܝܠܬܝ = Էստուն Էսմուն Մարէ, այսինքն՝
Տեառն Էսմունի Մերէի»: Իսկ Ասդարտի Էսմունի
հետ ունեցած սիրային յարաբերութեան մասին
ամենէն նկարագրականն է Թերեւս Կարգեդոնի
մէջ գտնուած արձանագրութիւն մը, ուր երկու
անուններն ալ իրարու հետ բոլորովին միացուած
են: Էսմունի ներքինացումը ազդիսեան է իր նկա-
րագրով եւ արդէն Գամասկիոսի աւանդածը իր
բովանդակութեամբը Ադգիսի եւ Կիւբեղեայի
առասպելին շատ կը նմանի, որ մտադրութեան
արժանի կէտ մըն է:

Գիւսոյ (Dusaud) գաղղիացի գիտնականը¹,
Բարտըն ամերիկացին² եւ ուրիշներ այն կարծի-
քէն են Թէ Էսմուն անունը նաեւ Բիբլոսի աս-
տուծոյն անունն էր, որուն «Ադոն» (= Տէր)
վերագրելը Յոյները յետոյ յատուկ անուան վե-
րածած են. հետեւաբար ըստ այն գիտնական-
ներուն Էսմունէն զատ Ադոնիս անուամբ առան-
ձին աստուածութիւն մը գոյութիւն չունէր Փիւ-
նիկէի մէջ: Այս կարծիքին հակառակ է հնու-
թեան ընդհանուր կարծիքը եւ նորերս նաեւ
Բաուդիսին³, որ հետեւեալ փաստերն յառաջ կը
բերէ յիշեալ գիտնականներու նոր տեսութեան
դէմ: Նախ Թէ Ադոնիս երբեք բժշկական աս-
տուածութիւն չէ նկատուած եւ անոր համար
Ասկլեպիոսի հետ չէ միացուած: Երկրորդ՝ Եթէ
Ադոնիս նոյն ըլլար Էսմունի հետ, անկարելի է,
որ Յոյներուն բոլորովին անձանօթ ըլլար եւ կամ
գէթ անգամ մը Բիբլոսի արձանագրութիւննե-
րու մէջ չյիշուէր: Երրորդ՝ Ադոնիս ներկայա-
ցուած է միշտ իբրեւ գեղեցիկ պատանի մը՝ մինչեւ
անգամ տղայ, մինչդեռ Էսմուն կը մտածուէր
աւելի երիտասարդ եւ երբեմն նաեւ այնպիսի
հերոս մը, որ տիտաններու դէմ քաջութեամբ
կը կռուի: Այս փաստերը ստուգիւ արհամար-
հելի չեն, մանաւանդ առաջինը. Էսմուն ոչ միայն
ինչը յարութիւն կ'առնու, այլ եւ յարութիւն

¹ Corpus script. christ. orient. Scriptores Syri.
Textus S. Secunda, t. LV, S. 312. Հմմտ. նաեւ ZDMG.
1912, էջ 177.

² Baudissin, *անդ.* 212.

³ CIS 16^b, 23, 24.

⁴ Photius, Bibliotheka, Migne SG. 103, Sp. 1304.

¹ Revue de l'Ecole d'Anthropologie, XIV, p. 111,
Journal des Savants, 1907, p. 46.

² Journal of the American Oriental Society, XXI, 2,
p. 188.

³ ԱՊ. S. 345—347.

կու տայ, կ'առողջացնէ, վերջապէս բժիշկ է եւ իբրեւ այսպիսի ալ օգնութեան կը կոչուէր: Իրեն նուիրական կենդանիներն էին օձն ու շունը, ինչպէս վերը արդէն տեսանք: Բայց քանի որ ստոյգ է թէ Ադոնիս նախնաբար վերադարձը էր աստուածութեան մը, որուն անունը հնութիւնը չ'աւանդեր եւ կը պաշտուէր Բիբլոսի մէջ եւ միւս կողմանէ Փիւնիկէի քաղաքներու մէջ նոյնին համապատասխան Էսմոն անունով աստուածութիւն մ'եւս կը պաշտուէր, Բաուդիսին ստիպուած կ'ընդունի, որ երկուքին հիմն ալ նախնաբար մէկ աստուածութիւն եղած ըլլալու է, որ յետոյ զանազան քաղաքներու մէջ զանազան զարգացումներու ենթարկուած է: Հոս կ'արժէ յիշել նաեւ Մելքարտ, որ մասնաւորապէս Տիւրոսի յարութեան աստուածն էր եւ տօնը կը տօնուէր Փետրուարի եւ Մարտի միջոցին:

Քաղաքական պարագաներու բերմամբ, որոնց մեծապէս նպաստած է նաեւ Փիւնիկէի աշխարհագրական դիրքը, Ադոնիսի եւ եգիպտական Սիւրիսի առասպելին միջեւ՝ որչափ կ'երեւայ ներքին տուրեւաւ մը տեղի ունեցած եւ ասով ժամանակի ընթացքին ամենասերտ աղերս մը ստեղծուած է երկուքին միջեւ: Այն աստիճանի, որ Պղոտարբոս, բայց աւելի որոշ կերպով Ստեփանոս Բիւզանդացին երկուքը իրարու հետ կը միացընեն, ուսկից ոմանք¹ մոլորելով՝ Ադոնիսի առասպելը Սիւրիսի առասպելին մէկ ընդօրինակութիւնը համարեցան: Այս ի հարկէ սխալ է, աղբեցութիւնը երկակողմանի է, բայց աւելի Ադոնիսէն քան Սիւրիսէն: Պատճառը յայտնի է. Սիւրիսի առասպելը իր ներկայ ծնին մէջ համեմատաբար նոր է: Գիտնականներ իսկ եղան, որոնք Յովսէփ Գեղեցիկ Սիւրիսի եւ անոր կենը Ասանեթ իսիսի հետ կը նոյնացընեն²: Հին մատենագիրներէն առասպելիս վրայ ընդարձակօրէն գրողը դարձեալ Գիօգոր է. Սիւրիս յունական ձեւն է եգիպտ. Ուսիրի անուան, ինչպէս նաեւ իսիսի նախնականն է Ուսիրը. երկուքն ալ՝ քոյր եւ եղբայր իրարու հետ ամուսնանալով՝ կ'իշխեն Եգիպտոսի վրայ ամենամեծ յաջողութեամբ եւ փառքով: Սիւրիս-Նեղոս կը կանոնաւորէ ջրանցքներ եւ թուրքեր շինելով, մշակութիւնը կը զարգացընէ, ինչպէս նաեւ ժողովրդեան ընկերային կեանքը օրէնքներու պահպանութեան վրայ հսկե-

լով, բայց միւս կողմանէ նաեւ երաժշտութեան եւ գիտութեան զարգացման ամէն գիւրութիւն ընծայելով: Սեթ այս ամէն եղածներուն վրայ նախանձելով՝ օր մը դաւադրութեամբ Սիւրիս խնջոյքի կը հրաւիրէ եւ հոն զինքը կը բռնէ, կը փակէ սնտուկի մը մէջ եւ Նեղոս կը նետէ: Ասոր վրայ իսիս ձայն բարձրացուցած՝ կ'ողբայ իր սիրելին եւ կը սկսի անոր դիակը փնտռել: Փիւնիկեան Բիւբլոս հասած միջոցին՝ հոս կը գտնէ սնտուկը եւ երբ իր Հորոս տղուն կ'երթայ, Սեթ Սիւրիսի դիակը գտնելով՝ կտոր կտոր ըրած՝ կը նետէ Նեղոս: Իսիս լացով եւ ողբով քովէ քով կը բերէ այս կտորները. չի կրնար միայն ծննդականը գտնել, զոր ձուկ մը կլլած է եղեր: Այս դժուարին գործին մէջ իրեն կ'օգնէր շուն մը, այսինքն՝ Անուքիս, որ Թոտ լուսնոյ աստուծոյն հետ մահուան աստուած կը նկատուէր եւ պաշտօնն էր հսկել մեռելներու թաղման վրայ եւ հոգիները սանդարամետ առաջնորդել: Առասպելը իր շարունակութեան մէջ կ'ըսէ որ Սիւրիս օր մը իր Հորոս որդւոյն երեւնալով՝ զանիկա կը յորդորէ իր մահուան վրէժը առնուլ Սեթէն: Հորոս քանի մը ճակատներու մէջ Սեթի շարաշար կը յաղթէ եւ դէպի Ասիայի կողմերը կը վռնէ: Սիւրիս յարութիւն կ'առնու եւ կ'իշխէ սանդարամետի վրայ:

Հատ հետաքրքրական է, ինչ որ Պղոտարբոս¹ Սիւրիսի դագաղին մասին կը պատմէ. այս դագաղը ըստ պատմագրին Բիւբլոսի խիստ նշանաւոր տաճարին մէջն էր՝ պատուած հաւամրգենոյ մը բունով, զոր իսիս ինքը անձամբ կտրած եւ Բիւբլացիներու պարգեւ ըրած էր. կտաւէ զգեստ մը կը կրէր վրան եւ դիակի մը պէս զմուռսով օծուած էր: Բիւբլոսի իսիսը Բաւալտիս է, Սիւրիս ալ Ադոնիս, բայց ծառով մը պատուած դագաղը, այսինքն՝ դագաղ մը՝ որ ծառի մը վրայ կը հանգչի, դժուարաւ թէ կարելի ըլլայ առանց եգիպտական ազդեցութեան մտածել. վասն զի Սիւրիսի գերեզմանը ծառի մը հետ աղերսի մէջ գնելը շատ հին է²: Երկու երկիրներու միջեւ զիցաբանական այս տուր եւառը հաւանօրէն ամէնէն աւելի Պտղոմեան շրջանին տեղի ունեցած է: Յայտնի է թէ Ադոնիսի համար պաղոմեան թագաւորներու հրամանաւ մեծամեծ հանդիսութիւններ կ'ըլլային Աղեքսանդրիայի մէջ. զարմանալի չէ ուրեմն, եթէ նոյն պատիւները վայելէին նաեւ իսիս եւ Սի-

¹ Selden, De Dis Syrorum II, S. 260. Hug, Untersuchungen, S. 82.

² Freiherr A. von Ow., Joseph von Ägypten und Aseneth, Regensburg 1918. — Dr. Seitz, *մահ. նոյնին վրայ* Fels 1918, Nr. 1, 26.

¹ De Iside et Osiride 15, 16.

² Schäfer G., Das Osirisgrab von Abydos und der Baum "pkr", AZ. XLI, 1904, S. 107 եւն. — Baudissin, *անդ*, S. 174.

րիս ինքնին իսկ Ադոնիսի հայրենիքի մէջ: Այս փոփոխ ազդեցութեան սկզբնաւորութիւնը անշուշտ աւելի կանուխ է քան որ կը կարծենք: Նկատելու ենք որ երկու երկիրներն ալ ամենահին ժամանակներէ ի վեր քաղաքականօրէն սերտիւ կապուած էին իրարու հետ: Պաղեստին եւ Փիլիսիէ Եգիպտոսի համար աշխարհագրօրէն եւ ռազմագիտօրէն այն կամուրջներն էին, որոնց վրայէն փարաւոնները իրենց ազդեցութիւնը յառաջակողմեան Ասիոյ նաեւ միւս երկիրներու վրայ տարածելու կ'աշխատէին: Իշլ-Ամառնայի նամակները, որոնք Բաբելոնի, Ասորեստանի, Միտանիի, Արզաւայի, Ալաշիայի եւ Հատտի թագաւորներուն փարաւոններու հետ ունեցած թղթակցութիւններն են՝ գրուած ասորաբաբելական սեպագրութեամբ եւ մեծ մասով նաեւ նոյն լեզուաւ, պատմական անգին գանձեր են այս տեսակէտով: Մեր խնդրոյն համար ամէնէն նշանակալիցը Տուշրատայի Ամենովիիս Գ.ին գրած մէկ նամակն է, ուսկից կը տեսնուի, որ Ամենովիիս ծանր հիւանդ ըլլալուն Տուշրատայէն կը խնդրէ, որ Նինուէի Իշղար դիցուհին իրեն խարէ զինքը առողջացընելու համար: Տուշրատայ յանձն կ'առնու, աւելցընելով սա խօսքերը. «Այսպէս կ'ըսէ Նինուէի Իշղարը, բոլոր երկիրներու տիրուհին. «Եգիպտոս, այն երկիրը, զոր կը սիրեմ, կ'ուզեմ երթալ. անգամ մ'եւս կ'ուզեմ երթալ»: Ահա ես առաքեցի զինքը եւ եկաւ ինքը: Ահա հօրս ատենն ալ... տիրուհին այն երկիրը գացած էր...: Եղբայրս (Փարաւոն) թող զինքը պատուէ եւ ուրախութեամբ դարձեալ ետ դարձընէ եւ ան ալ դառնայ¹»: Այս դիցաբանօրէն շատ կարեւոր հատուածը ի հարկէ դրական փաստ մը չ'ընձեռներ մեզի Ոսիրիսի եւ Իսիսի արտաքուստ կրած ազդեցութիւններու նկատմամբ, բայց գէթ անուղղակի եւ այն զօրաւոր փաստ է, որով ըստ մասին կը պարզուի նաեւ այն տակաւին մութ մնացած հարցը թէ ինչպէս եւ ինչ պարագաներու տակ Իսիս, որ եգիպտական Հաթոր դիցուհւոյն տեղը բռնած է, Իշղարի եւ Բաալտիսի տեսագծերով ճոխացուած է այն աստիճանի, որ եգիպտական շատ քիչ բան մնացած է վրան: Զարմանալի է, որ մինչեւ անգամ Հաթոր ինչ ինչ եգիպտական արձանագրութիւններու մէջ կ'անուանուի Տիկին խաղաղութեան, Տիկին Կուպի կամ Կուպետի, այսինքն՝ Գերսուդիոնի²:

Ոսիրիսի դագաղը կրող ծառին զգեստաւորու մը, զոր Պղոտարքոս կը յիշէ իր հատուա-

ծին մէջ, իմ կարծիքովս ոչ ասորական ծագում ունի եւ ոչ ալ արաբական ինչպէս Բաուդիսին կը կարծէ¹, այլ փոքրասիական է եւ՝ ինչպէս նաեւ Ոսիրիսի ծննդականին չգտնուիլը, կապ ունի հաւանօրէն Ադիլիսի առասպելին հետ, որուն վրայ յետոյ պիտի խօսիմ:

ԴՈՅՏ. Հ. Ա. ՄԱՏԻՆՅԱՆ

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

Տ Ի Գ Ր Ը Ն Բ.

Ե Ի

ՀԱՅ-ԼՈՒԿԱՌԻԼԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

Հ Ա Տ ՈՒ Ա Վ Գ.

681. ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆ

Գրուի Գ.

Պատրաստութիւնը երկու թշնամի խանութներու, եւ արշաւանը Հոսկոռլլոսի դէպի հայկական շարձարգաւառ:

(Շարունակութիւն:)

3.

Դժուարութիւնը Լուկուլլոսի, իւր անձին դէմ, ի հոռմ, նիւթուած ննջութեանց երեսէն:

Այս նոր յարձակման պատրաստութեան համար, ինչպէս նաեւ իւր բանակին անօրացած շարքերը զօրացընելու դիտաւորութեամբ, հրաման զեկեց Լուկուլլոս իւր տեղակալին՝ Սոնատիոսի, որուն, ինչպէս ծանօթ է, յանձն եղած էր 6000 հոգեով Պոնտոսը պահպանել, իւր զօրագունդովը շուտափոյթ ընդհանուր բանակատեղին շտապել, եւ գլխաւոր բանակին զինուորական գործողութեանցը մասնակցել: Լուկուլլոս կարող էր այսպիսի կարգադրութիւն մ'ընել, վասն զի նա բնականաբար վստահ էր, որ իրաց ներկայ վիճակին մէջ Հայք՝ իրենց մա-

¹ Knudtson, III, Nr. 6, Taf. 23, S. 179-181.

² W. M. Müller, Asien, S. 313-314.

¹ Այդ, S. 175.